

Inge Lise Pedersen:

Usnuttelig og usøs

– med en fynbo på opdagerfærd i det jyske

Når fynboer er i drillehjørnet kan de finde på at sige “Nu skal du ikke være *usnuttelig*”, eller beskrive en anden person som *usøs* – i sikker forvisning om at næsten kun ældre fynboer forstår meningen med disse ord.

Når de er svære at gennemskue skyldes det at der ikke er noget *snuttelig* eller *søs(k)* på fynsk. De fleste danske ord med forstavelsen *u-* er jo ellers dannet ved at sætte *u-*et foran et velkendt ord og på den måde benægte dette. Men nogen driller lidt. Det kan skyldes at det ubenægtede ord ikke (længere) er almindeligt, det gælder fx. *handeligt*, som jeg aldrig har truffet uden for ordbøger, mens *uhandeligt* godt kan høres en gang imellem. Der kan også være sket det, at formerne er blevet lidt forskellige: det *blu* der indgår i *ublu* er en sjællandsk form af *bly*. Rigsmålet har lagt sig fast på to forskellige vokaler, så det hedder en bly pige, men en ublu pris (betydningen er der også sket noget med!). I andre tilfælde er dannelsen med *u-* sket udenlands, og så kan det være lidt tilfældigt om vi har lånt både det positive og det negative ord ind i dansk: Vi har fx. *uhyre*, der har samme rod som middelnedertysk *hure* (= behagelig, mild), men vi har ikke noget *hyre* med denne betydning. Vi har *ukrudt*, som vi ikke forbinder med *krudt*, men det er skam samme ord: *krud(t)* betyder ‘urt, plante’ (og den betydning er bevaret i nogle jyske dialekter), dernæst ‘krydderplante, krydderi’, og (bøsse)krudt har angiveligt fået sit navn fordi det ligner formalet krydderi.

Da jeg for et par år siden kom til at fundere over de drilske fynske ord *usnuttelig* og *usøs*, gik jeg derfor ud fra at de manglende ord kunne findes, hvis jeg gik bagud i historien, eller vestpå til jyske dialekter, for fynboerne har jo altid haft svært ved at bestemme sig for om de nu var øboer eller vstdanskere, og denne vankelmodighed afspejler sig også i ordforrådet. Det blev en lang og kroget vandring – og det følgende er hvad jeg stødte på undervejs.

1. USNUTTELIG

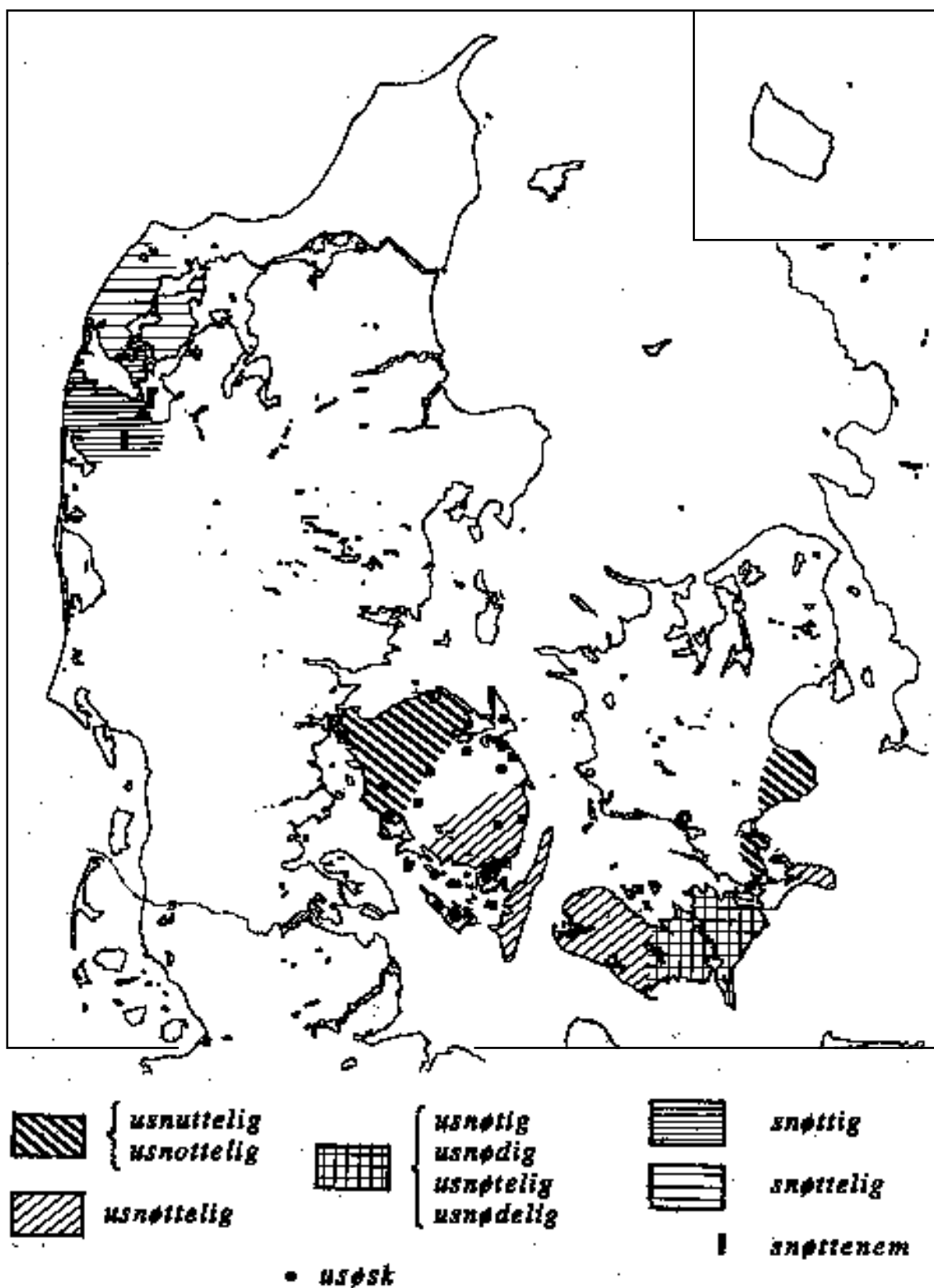
Usnuttelig er det mest almindelige af ordene, og det har samtidig flest former og den største geografiske udbredelse. På Sejerø og Stevns hed det *usnottelig*, i Sydsjælland og den nordlige del af Fyn *usnuttelig*, på Sydfyn og øerne syd for Fyn samt på Møn og Vestlolland finder vi *usnøttelig*, mens det på Lolland iøvrigt og på Falster tidligere hed *usnøtig* (lidt yngre siger *usnødig*). De forskellige former med *ø* hører således hjemme i den sydlige del af ømålsområdet. På Sydøerne (dvs. Lolland, Falster, Møn) ligger trykket ofte på *u-*, mens forstavelsen er trykløs på Fyn med omgivende øer. Og Feilberg og Bornholmsk Ordbog kender slet ikke ordet.

Hvad er det så jyder ikke har brug for at betegne?

Betydningen varierer lige så meget som formerne, men ordet bruges dog især om en person der – med Rasmus Rasks ord – er “ubehøvlet, plump, især i at få mad og da rive det bedste til sig”. I det gamle bondesamfund var mådehold en dyd: man skulle være menagerlig, kunne holde måde, også når man satte sig til bords. At blive kaldt *usnuttelig* var ikke nogen ros, og mange af eksemplerne er formaninger til børn og unge mennesker om ikke at være usnuttelige når de kommer ud til fremmede som tjenestefolk eller på besøg. Det var usnutteligt at dyppe begge sider af brødet i fedtet på panden, og at spise pålægsmad til brasekartofler med flæskesterninger. Man var usnuttelig hvis man udsøgte sig de lækreste stykker på fadet, men også hvis man spiste grimt. De usnuttelige overholdt altså ikke de almindelige regler for hvordan man opførte sig ved et måltid. Derfra er der ikke langt til betydningen ‘uopdragen, ubehøvlet’, som er kendt på Møn og Lolland-Falster, eller ‘hensynsløs’, som det ofte oversættes på Stevns. Der er også eksempler på at det kan bruges om en person der sjusker når han skal bære en favnfuld hø ind (Østfyn), og det kan betyde ‘uordentlig’ i almindelighed (Sydsjælland).

Fra Møn opgives betydningen ‘uformelig’ eller ‘besværlig’, svarende til at en enkelt nordfynbo siger at det bruges om en person eller en ting der er umulig at have med at gøre. Og endelig kan man på Lolland-Falster og Sydfyn bruge det rent forstærkende: det kan være en usnøttelig hede, en mand kan have usnøttelig mange penge.

Ordet har holdt sig længst i det fynske område, og både form og indhold er stabilt der, mens det på Sjælland kun findes i gamle optegnelser og fra de sprogligt mest konservative egne, og på Sydøerne virker det som om det er blevet lidt afsporet: det optegnes i ret forskellige former og med flere betydninger. Der kan ikke konstateres noget entydigt forhold mellem form og betydning.

Udbredelsen af ordene *usnuttelig*, *snøttig*, *usøsk(k)* mv. Kortet er tegnet på grundlag af to søsterinstitutters samlinger: Institut for Dansk Dialektforskning (Københavns universitet) og Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning (Aarhus Universitet).

Hvad siger sproghistorien?

Kalkars Ordbog til det ældre danske Sprog har hele 4 opslagsord der ser ud til at have med sagen at gøre:

1. *usnottelig* biord, = uforsigtig (fra Moths ordbog).
2. *usnottelig* tillægsord, = uforsigtig (Moth).
3. *usnyttelig* tillægsord, = uren (Moth).
4. *usnøttig* tillægsord, do.

Ud fra Kalkars definitioner skulle man tro at der var tale om afledninger til to rodord: et *snot* med betydningen ‘forsigtig’, og et *snyt* med betydningen ‘ren’. Et *snot* eller *snoter* er velkendt i ældre nordisk og kan gengives med klog eller forsigtig, men man leder forgæves efter et *snyt* med betydningen ren. Det nærmeste man kan komme er tillægsformen *snyth*, af snyde (dvs. pudse næse) som kan findes hos Peder Låle: *then ær snarth snyth, ther næsæn ær affwe* (= den er snart snydt, som næsen er af). De tre første former stammer alle fra Matthias Moths aldrig trykte ordbog fra ca. 1700, og ser man efter i Moth-manuskriptet fremgår det at Moth oversætter *usnottelig* ved det latinske *imprudenter* (= uklogt), og *usnyttelig* ved *sordidus, inurbanus* (dvs. = snavset; uhøflig, uopdragen). Sammenholder man Moths former med dialekternes må man konstatere at hvis der har været to forskellige ord er de forlængst gledet sammen, idet *usnottelig*, *usnuttelig* og *usnøttelig* optræder med samme betydning.

Kan djævlle være både snøttige og usnøttige?

Den fjerde og sidste opslagsform *usnøttig* stammer fra Peder Palladius, Sjællands første biskop efter reformationen. I skriftet om hosedjævelen skriver han om “den utugtige og usnøttige djævel” (som gik i datidens modebukser der ikke overlod så meget til fantasien), hvor *usnøttig* er en oversættelse af det tyske *unsauber* (= uren) (Palladius IV:38).

Der kunne jo tænkes at være en forbindelse mellem den usnøttige djævel og nogle af de eksempler fra dialekterne hvor ordet oversættes ved ‘uordentlig, ulækker, med et ubehageligt udseende’, så jeg gik videre ad dette spor i Kalkars ordbog og i materialet til den Gammeldanske Ordbog. Hos Kalkar finder man (under opslagsordet *snot*) *snyttelig* og *snøttig*, begge i betydningen ‘fuld af snot’, og man finder et *snøde* (med tilhørende biord *snødelig*) der gengives med ‘ringe, ussel’, og endelig et *snødig* der oversættes ved ‘slet, ond’.

I Gammeldansk Ordbog finder man ingen eksempler på usnøttelighed, derimod et stort antal sedler på *snøde(lig)*, der gengives med ‘ond, uren’; fx. omtales “den snøte djævel” og “den snødige djævel”. Men hvordan går det til at djævelen kan være snøt eller snødig i slutningen af middelalderen og usnøttig i 1500-tallet? Det er så heldigt at vi har et paralleksempel i svensk: *snodher* betyder ‘ussel, ond’, og *afsnodher* ‘meget ussel, for ussel’. Det *u-* vi træffer i *usnøttig* er af samme rod som det svenske *af-*; det findes også i ældre vestnordisk i formen *of-*, og i nutidigt vestjysk i formen *å*: *ofstor* hhv. *å stor* betyder således ‘meget stor’. Den usnøttige djævel er derfor ikke det modsatte af den snøttige djævel, men angiver tværtimod at han er meget snøttig. Det er ikke særlig almindeligt i dansk med et sådant forstærkende *u-*, men *utal* og *utallige* nærmer sig, og fra dialekterne kan nævnes *uforfærdelig* = ganske forfærdelig (Ærø), *ulæsterlig* = læsterlig (fra Vejrum og Houlbjerg iflg. Feilberg), *ustyrtelig* (fx. en ustyrtelig bunke; fra Vestfyn, Lyø, Tåsinge, Ærø, Drejø og Lolland). Det er det samme fænomen vi træffer i *uhumsk* der ikke er det modsatte af *humsk* (= smudsig), men tværtimod betyder ‘overmåde humsk’, og på samme måde er et *utyske* stort set det samme som et *tyske* (eller som det oftest hedder: *tuske*).

Uhumsk og *utyske* er idag betydelig mere kendt end *humsk* og *tyske/tuske*, og på samme måde har det stærkere *usnøttig* fortrængt *snøttig*. Men det kan ikke være dette ord, der ligger bag de dialektale former og betydninger. Palladius klarer altså ikke sagerne for os.

De snøttige jyder

Det er ikke bare djævle, der kan være snøttige, jyder kan også. I Feilbergs ordbog finder vi ordet fra Mors, Thy og Agger, og Molbech har det fra Thyholm, alle steder i betydningen ‘håndsnild, fingernem’. Det er altså samme form som hos de senmiddelalderlige forfattere, men næppe samme ord. Dertil er betydningen for forskellig. Men hvad så?

Ja, så skriver man til Jysk Ordbog, som prompte kan oplyse, at de har mere materiale og flere former at byde på. Den mest almindelige form er *snøttig*, udtalt *snötte* (fra Thy, Mors, Vandfuld og Skodborg herreder), men i Hurup, Hvidbjerg, Thisted og på Mors kan det også hedde *snøttelig*, og fra Lemvig-Holstebroegnen og på Venø kan det hedde *snøttenem*. Alle tre former betyder de fleste steder ‘fingernem’, eller (som det hedder hos Schade i den tids sprog) ‘nævenyttig’. Fra Vejrum er der også noteret et *usnøttig* med betydningen ‘som har dårligt handelav’. Og den betydning er vi stødt på før, nemlig på Møn og i en enkelt optegnelse fra Nordfyn.

Men der er flere ligheder. Fra Ferring er oplyst at *snøttig* betyder ‘beleven, pæn’, og fra Thisted landsogn stammer ytringen “han er et svar snøtle” (= han ser uordentlig ud), og endelig skulle *snøttelig* i Hvidbjerg betyde ‘ubetydelig, hvad der ikke ser ud af ret meget’. – Det er snart ved at være lige så broget som på øerne.

Usnoter(lig) eller usnøde(lig)?

Vi kunne gå videre til norske og svenske dialekter og finde en hel stribe af beslægtede ord og lige så mange betydninger, men strengt taget bidrager vore nabosprog ikke med nye momenter i sagen; de bekræfter kun hvad vi allerede har fundet i danske dialekter. Vi har at gøre med et ordkompleks der både form- og betydningsmæssigt er filtret ind i hinanden. Også i norsk og svensk finder vi former med *o*, *u* og *ø* (og dertil et *usnideleg* i norsk), og der er den samme variation mellem *d*, *t*, og *tt* som ikke kan forklares ud fra to forskellige grundformer, der har resulteret i hver sin moderne form (som når *biuthæ* er blevet til *byde*, mens det indlånte *bytæ* er blevet til *bytte*).

Den forklaring der snarest byder sig til, når man har vendt og drejet alle disse betydninger og former, er at udgangspunktet for dem er det gamle *snot* eller *snoter*. En *snoter* (eller *snottig*, *snøttig*, *snøttelig*) mand er klog og velopdragen, han har begreb om tingene; derfra er der ikke langt til at have et godt håndelag, og modsat er en *usnøttig* mand en der er plump og mangler håndelag, og en *usnøttig* ting er vanskeligt håndterlig og uformelig. Men hele tiden rumsterer der et *usnødelig* i baggrunden, som også har en negativ betydning – i dette tilfælde ikke fordi det er en benægtelse af et positivt *snødelig*, men tværtimod fordi det er en forstærkelse af et grundord med negativ betydning, nemlig *snøde* der efterhånden har fået betydningen ‘moralsk ringe’.

Det er således to meget forskellige *u*-er der er på spil, og så er der endda et tredje vi må have med ind i billedet for at forstå at fynboerne har lagt sig fast på betydningen ‘uopdragen ved bordet, grådig’. Det hænger sammen med det andet ord jeg ville undersøge, *usøs(k)*.

2. USØS

Dette ord er tilsyneladende en ren fynsk specialitet. Det er optegnet over hele Fyn og på alle øerne syd for Fyn med undtagelse af Langeland, men kendes ellers ikke i danske dialekter. Formen kan variere mellem *usøs* og *usøsk*, på Vestfyn udtalt *usojs(k)*, på Østfyn *usyes(k)* – vist altid med tryk på sidsteleddet. Betydningen kan også variere en smule, men kernen i den

er dog altid ‘umættelig, grovædende’, hos nogle med en bibetydning i retning af *usnuttelig*, dvs. med betoning af at personen ikke alene spiser umådeligt meget, men gør det på en uopdragen måde.

I dette tilfælde er der ikke noget jysk *søs(k)* der kan medvirke til opklaringen, men det jyske spiller alligevel ind på afgørende måde. Vent blot og se. Det er også småt med former fra nabosprog denne gang, så vi går i stedet langsomt baglæns fra de fynske dialektformer til gammeldansk.

Der er en tendens til at de ældste af optegnelserne har formen *usøs*. Det gælder Rasmus Rask, og det gælder en optegnelse fra Åsum som hører til Molbechs kilder, dvs. fra begyndelsen af 1800-tallet. Åsum-optegneren skriver: “Gaasen har en usøs Tarm, dvs. umættelig”.

Dette udtryk genfinder vi i Peder Syvs ordsprogsudgave hvor der står: “hand har en gertarm, usøes tarm, kand aldrig blive fyldt”. *Usøes tarm* er altså en slags forklaring på eller oversættelse af *gertarm*. I en yderligere forklaring skriver Syv: “usøes hvor der intet søer eller forslaer”. Her dukker et ellers ukendt udsagnsord op, at *søe*. Videnskabernes Selskabs Ordbog anfører det som et nu forsvundet ord, og siger at *usøestarm* er dannet hertil, mens Kalkar er mere skeptisk og gør opmærksom på at Syvs udsagnsord muligvis er dannet ud fra det sammensatte ord, og ikke omvendt.

Da udsagnsordet *søe* ikke kendes andetsteds fra er der nok grund til at være lige så skeptisk som Kalkar og regne det for Peder Syvs eget værk. Men den anden halvdel af Syv-citatet kan måske føre os lidt længere. *Gertarmen* er nemlig en velkendt betegnelse på en del af tarmsystemet hos fjerkræ. Det er den del af tyndtarmen der sidder lige ved kroen, og som efter sigende altid er tom, derfor kan den kaldes *gertarmen* (= den begærlige tarm), eller den *usøs tarm* (= den umættelige tarm).

Og her kommer det jyske ind, for i Feilbergs ordbog finder man følgende under opslagsordet *usyst*: “*æ usyst tarm* (Sundeved) blindtarmen hos gæs og høns; ordet kan jeg ikke forklare, en indfødt Sundebo, som var dyrlæge, har opgivet det”.

Gertarmen, eller den *usøs tarm*, betegner altså en bestemt del af fjerkræets tarmsystem. Men begge betegnelserne kan også bruges overført om umættelige personer. I komedien *Karrig Nidding* står der således: “hun har ret lærdt at bruge sin tand, hun har en giærtarm i sin bug, som storcken oc giessen, den slæmme slug” (Ranch 1598:281). Udtrykket findes også hos Moth, og ovenfor så vi *usøestarm* brugt på samme måde hos Syv. Men hvis vi ikke tror på Syvs udsagnsord *søe*, hvad ligger der så bag det mystiske *usøs*? Formentlig navneordet *ugesøs* der egentlig er en længdeangivelse til *søs*, en sømil! *Ugesøs* er et fællesnordisk ord. I gammelnorsk hed det *vika sjovar*, i gammelsvensk *wikesiös*, og i 1400-tallets danske tek-

ster kan man træffe det skrevet *ugesløs*, *uggesløs*, *wxisløs*, *ugsøes* og lign. Det er faktisk ordet *uge* der indgår, men i en ældre betydning: et bytte eller skift. En *ugsøs* er så lang en strækning som man ror inden man skifter rorskarle, angiveligt ca. 4 km. Måske har trykket allerede i 1400-tallet ligget på sidsteledet, i hvert fald er førsteledet påfaldende ofte forkortet eller omdannet, og man regner jo traditionelt med at der finder flest reduktioner sted i tryksvage stavelser.

Men hvordan kommer man fra Østersøen, eller hvor de nu roede af sted, til fjerkræets tarmsystem? Forbindelsesleddet findes i middelnedertysk, hvor den samme form, *ein wekensees*, dels betyder 'en sømil', dels kan bruges om tyndtarmen (Diefenbach: = *intestinum tenue*). Ordet regnes for indlånt i nedertysk fra nordisk. Om det allerede på lånetidspunktet kunne have begge betydninger i nordisk, vides ikke; det er kun i betydningen sømil jeg har kunnet finde de nordiske ovenfor citerede former, og ordet kan findes med denne betydning i flere af præsteindberetningerne til Ole Worm i 1600-tallet såvel som i Anders Arrebos digt Hexaameron fra samme tid.

Det kunne således se ud til at det er nordtyskerne der står bag brugen af *ugsøs* om tyndtarmen. Men det kraftigt virkende billede – en tarm der er en sømil lang må jo være umættelig – har så bredt sig til de nærliggende danske områder. Det sundevedske *usyst* må forklares på den måde at *t*-et stammer fra begyndelseslyden i *tarm*; da hverken Feilberg eller meddeleeren fra Sundeved har kunnet gennemskue hvordan ordet var opbygget, har de heller ikke indset, at det var *t*-et der havde smittet af, så at sige.

Og således blev det enkeltstående sønderjyske belæg på ordet samtidig det der skabte forbindelsen mellem de mange fynske eksempler og de enkelte forekomster i ældre litteratur. Og de fynske eksempler kunne så støtte den enlige Sundeved-oplysning, hvis man ellers mener at Feilberg har støtte behov.

Vandringen er slut. Den har bragt håndsnilde jyder og ubeskedne fynboer sammen med slemme djævle, og grovædere er blevet forsynet med kilometerlange tarme. Og til læserens *To det passer wal?* kan jeg kun sige med min berømte landsmand: *Det er ganske vist!*